

به نام نخستین لائبالی

دانشگاه تربیت معلم سبزوار

دانشگاه تربیت معلم سبزوار

دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی

پایان‌نامه جهت دریافت درجه کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی

عنوان:

**تأثیر شاهنامه فردوسی بر شعر مدرن
(فروغ فرخزاد، مهدی اخوان ثالث، احمد شاملو)**

استاد راهنما:

دکتر ابراهیم استاجی

استاد مشاور:

دکتر مهیار علوی مقدم

نگارنده:

زهره میرزایی لچه گورابی

تابستان ۱۳۸۹

تقدیم به:

ایران آزاد

و

ایرانی آزاده

سپاس‌گزاری

بی‌گمان بدون لطف و عنایت خداوند و دل‌سوزی اساتید گرامی، روزهای سخت و پر‌التهاب کار این پژوهش به نتیجه نمی‌رسید.

بر خود لازم می‌دانم که از استاد گرامی جناب آقای دکتر ابراهیم استاجی که در مقام استاد راهنما، در انجام این رساله مرا همراهی نمودند، کمال تشکر و قدردانی را داشته باشم و نیز از جناب آقای دکتر مهیار علوی مقدم، استاد مشاورم که این پایان‌نامه را مطالعه نموده و تذکرات و نظرات لازم را دادند، بسیار سپاس‌گزارم.

هم‌چنین از یاری گروه ادبیات فارسی دانشگاه سبزوار که در تمامی مراحل سخت و دشوار این پایان‌نامه همراه و پشتیبان من بودند کمال تشکر و قدردانی را دارم و از خداوند نهایت توفیق کاری و پژوهشی و... را برای ایشان آرزومندم.

زهره میرزایی

دانشگاه سیستان و بلوچستان

دانشگاه تربیت معلم سبزوار
دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی

نام خانوادگی دانشجو: میرزایی لچه گورابی نام: زهره

استاد راهنما: دکتر ابراهیم استاجی استاد مشاور: دکتر مهیار علوی مقدم

دانشکده: ادبیات و علوم انسانی رشته‌ی: زبان و ادبیات فارسی مقطع: کارشناسی ارشد

تاریخ دفاع: ۸۹/۴/۱۵ تعداد صفحات: ۱۸۰ صفحه

عنوان پایان‌نامه: تأثیر شاهنامه‌ی فردوسی در شعر مدرن (فروغ فرخزاد، مهدی اخوان ثالث، احمد شاملو)

کلید واژه‌ها: فردوسی، شاهنامه، صور خیال، عاطفه، موسیقی، لحن

چکیده:

شعر و شاعری و زبان، فرایندی است که در طول زمان اتفاق می‌افتد و در تمامی دوران‌های مختلف زمانی، در ساخت یک زبان واحد به هم مرتبط است. از این‌رو نقش و بازتاب عناصر زبانی دوره‌های پیشین ادب فارسی در شعر دوره‌های بعد از خود، از جمله دوران معاصر، نقش مهم و شایسته‌ی پژوهش و بررسی است. شاهنامه‌ی فردوسی به عنوان یکی از متون نظم کلاسیک ادب فارسی، از تأثیرگذارترین آثار در نظم و نثر دوره‌ی معاصر می‌باشد. جلوه‌های مختلف این بازتاب را می‌توان در سطوح زبان، صور خیال، عاطفه، موسیقی و لحن مورد بررسی قرار داد. بازتاب این سطوح در شعر شاعران مورد نظر؛ فروغ فرخزاد، مهدی اخوان ثالث و احمد شاملو، فرضیه‌ی پژوهش این پایان‌نامه می‌باشد.

امضاء استاد راهنما

فهرست مطالب

فهرست مطالب

۸	فهرست تفصیلی مطالب
۱۶	پیش‌گفتار
	بخش نخست: کلیات و مقدمه
۲۱	فصل اول: تعاریف و مفاهیم وزن و موسیقی شعر
۲۷	فصل دوم: زبان
۳۳	فصل سوم: صور خیال
۴۰	فصل چهارم: عاطفه‌ی شعری
	بخش دوم: شاهنامه و ویژگی‌های شعری
۴۶	فصل اول: اسطوره حماسه و شاهنامه
۵۲	فصل دوم: وزن و موسیقی در شاهنامه
۵۸	فصل سوم: ویژگی‌های زبانی شاهنامه
۶۱	فصل چهارم: صور خیال در شاهنامه
	بخش سوم: بررسی ویژگی‌های شعری فروغ فرخزاد، مهدی اخوان ثالث و احمد شاملو
۶۸	فصل اول: فروغ فرخزاد
۸۲	فصل دوم: مهدی اخوان ثالث
۹۸	فصل سوم: احمد شاملو
	بخش چهارم: بازتاب شاهنامه در شعر فروغ فرخزاد، مهدی اخوان ثالث و احمد شاملو
۱۲۲	فصل اول: فروغ فرخزاد
۱۳۰	فصل دوم: مهدی اخوان ثالث
۱۵۲	فصل سوم: احمد شاملو
۱۷۴	فهرست منابع و مآخذ

فهرست تفصیلی مطالب

فهرست تفصیلی مطالب

پیش‌گفتار ۱۶

بخش نخست: کلیات و مقدمه

فصل اول

۱. تعاریف و مفاهیم وزن و موسیقی شعر ۲۲

۲. عوامل ایجاد موسیقی در شعر ۲۳

۳. اقسام وزن و موسیقی در شعر ۲۴

فصل دوم

۱. زبان چیست؟ ۲۸

۲. لایه‌های زبانی شعر ۲۸

۲-۱. کارکرد لایه‌های زبانی شعر ۲۹

۳. خصوصیات نحوی شعر امروز ۳۰

۳-۱. تعریف باستان‌گرایی ۳۱

۳-۱-۱. سطوح باستان‌گرایی و عملکرد آن ۳۱

۳-۱-۲. باستان‌گرایی در شعر امروز ۳۲

فصل سوم

۱. صور خیال ۳۴

۲. اقسام تصویر ۳۵

۳. کارکرد تصویر در شعر کهن ۳۶

۳-۱. اصول تصویرآفرینی در شعر کهن ۳۶

۴. تصویر در شعر معاصر ۳۷

۴-۱. خصوصیات و ویژگی‌های تصویری در شعر معاصر ۳۸

فصل چهارم

۱. تعریف عاطفه‌ی شعری ۴۱

۲. شیوه‌های بروز عاطفه و چگونگی آن ۴۱

۳. عاطفه در شعر نو و کلاسیک ۴۲

۴. عاطفه‌ی شعری: کانون وحدت اجزا در شعر ۴۲

۵. اندیشه‌ی شعری و عاطفه‌ی شعری ۴۳

۶. موسیقی و عاطفه‌ی شعری ۴۳

بخش دوم: شاهنامه و ویژگی‌های آن

فصل اول

۱. مفهوم حماسه و اسطوره ۴۷

۲. تقسیم‌بندی حماسه ۴۸

۲-۱. منظومه‌های طبیعی - ملی ۴۸

۲-۲. منظومه‌های حماسی مصنوع ۴۹

۲-۲-۱. انواع حماسه‌های مصنوع ۴۹

۳. ویژگی‌های حماسه ۵۰

۴. پیوند تصاویر اسطوره‌ای و حماسی در شعر فارسی ۵۰

فصل دوم

۱. وزن و موسیقی در شاهنامه ۵۳

۲. نقش قافیه‌های دیداری در شاهنامه ۵۴

۳. نقش ردیف در شاهنامه ۵۵

۴. محدودیت‌های وزن در شاهنامه ۵۵

فصل سوم

ویژگی‌های زبانی شاهنامه ۵۹

فصل چهارم

۱. صور خیال در شاهنامه ۶۲

۲. انواع تصویر در شاهنامه ۶۳

۲-۱. تصاویر مجرد ۶۳

۲-۲. تصاویر وصفی ۶۳

۲-۳. تصاویر مرکب ۶۳

۲-۴. تصاویر گسترده ۶۳

بخش سوم: بررسی ویژگی‌های شعری فروغ فرخزاد، مهدی اخوان ثالث و احمد شاملو

فصل اول

۱. صور خیال در شعر فروغ فرخزاد ۶۹

۱-۱. تشبیه ۶۹

۱-۲. انواع تشبیه در شعر فروغ فرخزاد ۶۹

۲. زبان شعر فروغ فرخزاد ۷۲

۲-۱. هنجارگریزی نحوی در شعر فروغ فرخزاد ۷۳

۲-۱-۱. انواع هنجارگریزی نحوی در شعر فروغ فرخزاد ۷۳

۲-۱-۱-۱. کاربرد «واو» عطف در آغاز مصراع ۷۳

۲-۱-۱-۲. صفت‌های پی در پی ۷۴

۳. موسیقی در شعر فروغ فرخزاد ۷۴

۳-۱. انواع موسیقی در شعر فروغ فرخزاد ۷۵

۳-۱-۱. موسیقی بیرونی ۷۵

۷۶ وزن و اوزان عروضی
۷۷ موسیقی کناری
۷۷ قافیه
۷۷ ردیف
۷۸ موسیقی درونی
۷۸ عوامل ایجاد موسیقی درونی در شعر فروغ فرخزاد
۷۹ ۴. عاطفه در شعر فروغ فرخزاد
۸۰ ۴-۱. محورهای اندیشه‌ی فروغ فرخزاد
۸۰ ۴-۱-۱. زن
۸۰ ۴-۱-۲. جدال با سنت
۸۱ ۴-۱-۳. مرگ

فصل دوم

۸۳ ۱. صور خیال در شعر مهدی اخوان ثالث
۸۴ ۱-۱. صنایع تصویری در شعر مهدی اخوان ثالث
۸۴ ۱-۱-۱. تشبیه
۸۴ ۱-۱-۲. روایت
۸۵ ۱-۱-۳. توصیف
۸۶ ۱-۱-۴. تمثیل
۸۷ ۱-۲. تصاویر شعری مهدی اخوان ثالث از لحاظ محتوا
۸۷ ۲. زبان شعری مهدی اخوان ثالث
۸۸ ۲-۱. دلایل کاربرد زبان زنده‌ی زمان در شعر مهدی اخوان ثالث
۸۸ ۲-۱-۱. ویژگی‌های زبانی شعر مهدی اخوان ثالث

۸۹ ۲-۱-۲. باستان‌گرایی
۹۱ ۳. موسیقی در شعر مهدی اخوان ثالث
۹۱ ۳-۱. قالب‌های مختلف در شعر مهدی اخوان ثالث
۹۳ ۳-۲. وزن و موسیقی در شعر مهدی اخوان ثالث
۹۶ ۴. عاطفه‌ی شعری در شعر مهدی اخوان ثالث
۹۶ ۴-۱. محورهای اندیشه‌ای مهدی اخوان ثالث
۹۶ ۴-۱-۱. درون‌مایه‌های سیاسی اجتماعی
۹۷ ۴-۱-۲. درون‌مایه‌های خنثی‌امی
۹۷ ۴-۱-۳. درون‌مایه‌های غنایی

فصل سوم

۹۹ ۱. صور خیال در شعر احمد شاملو
۱۰۰ ۱-۱. استعاره
۱۰۲ ۱-۲. تشبیه
۱۰۳ ۱-۳. روایت
۱۰۴ ۱-۴. مجاز
۱۰۴ ۲. زبان در شعر احمد شاملو
۱۰۴ ۲-۱. تقسیمات زبانی در شعر احمد شاملو
۱۰۶ ۲-۲. دلیل به کارگیری آرکائیسیم در شعر احمد شاملو
۱۰۶ ۲-۳. تعریف هنجارگریزی و انواع آن در شعر احمد شاملو
۱۰۶ ۲-۳-۱. هنجارگریزی سبکی
۱۰۷ ۲-۳-۲. هنجارگریزی زمانی
۱۱۱ ۳. موسیقی در شعر احمد شاملو

- ۳-۱. وزن و انواع آن در شعر احمد شاملو ۱۱۲
- ۳-۱-۱. اشعار با وزن عروضی ۱۱۲
- ۳-۱-۱-۱. نمودار اوزان عروضی ۱۱۴
- ۳-۱-۲. اشعار آزاد یا مثنوی ۱۱۵
- ۳-۱-۲-۱. راهکارهای تولید موسیقی در شعر مثنوی ۱۱۵
۴. عاطفه در شعر احمد شاملو ۱۱۶
- ۴-۱. محورهای اندیشه‌ای احمد شاملو ۱۱۷
- ۴-۱-۱. درون‌مایه‌های فلسفی ۱۱۷
- ۴-۱-۲. مرگ ۱۱۸
- ۴-۱-۲-۱. برخورد دوگانه با مرگ ۱۱۸
- ۴-۱-۳. عشق ۱۱۹

بخش چهارم: بازتاب شاهنامه در شعر فروغ فرخزاد، مهدی اخوان ثالث و احمد شاملو

فصل اوّل

۱. بازتاب اسطوره‌ای شاهنامه در شعر فروغ فرخزاد ۱۲۳
- ۱-۱. موجودات اسطوره‌ای ۱۲۳
- ۱-۲. مکان‌های اسطوره‌ای ۱۲۴
۲. بازتاب صور خیال شاهنامه در شعر فروغ فرخزاد ۱۲۴
۳. بازتاب زبان شاهنامه در شعر فروغ فرخزاد ۱۲۵
۴. بازتاب موسیقی شاهنامه در شعر فروغ فرخزاد ۱۲۷
۵. بازتاب عاطفه‌ی شعری شاهنامه در شعر فروغ فرخزاد ۱۲۷

فصل دوم

۱. بازتاب اسطوره‌ای شاهنامه در شعر مهدی اخوان ثالث ۱۳۱

- ۱-۱. شخصیت‌های اسطوره‌ای ۱۳۳
- ۱-۲. موجودات اسطوره‌ای ۱۳۵
- ۱-۳. گیاهان و عناصر اسطوره‌ای ۱۳۷
- ۱-۴. مکان‌های اسطوره‌ای ۱۳۷
۲. بازتاب صور خیال شاهنامه در شعر مهدی اخوان ثالث ۱۳۹
۳. بازتاب زبان شاهنامه در شعر مهدی اخوان ثالث ۱۴۰
۴. بازتاب موسیقی شاهنامه در شعر مهدی اخوان ثالث ۱۴۷
۵. بازتاب عاطفه‌ی شعری شاهنامه در شعر مهدی اخوان ثالث ۱۵۰

فصل سوم

۱. بازتاب اسطوره‌ای شاهنامه در شعر احمد شاملو ۱۵۳
- ۱-۱. شخصیت‌های اسطوره‌ای ۱۵۴
- ۱-۲. موجودات اسطوره‌ای ۱۵۶
- ۱-۳. گیاهان و عناصر اسطوره‌ای ۱۵۸
- ۱-۴. مکان‌های اسطوره‌ای ۱۵۹
۲. بازتاب صور خیال شاهنامه در شعر احمد شاملو ۱۶۰
۳. بازتاب زبان شاهنامه در شعر احمد شاملو ۱۶۲
۴. بازتاب موسیقی شاهنامه در شعر احمد شاملو ۱۶۶
۵. بازتاب عاطفه‌ی شعری شاهنامه در شعر احمد شاملو ۱۷۲
- فهرست منابع و مآخذ ۱۷۴

پیش گفتار

پیش‌گفتار

شاهنامه‌ی فردوسی از بزرگ‌ترین و تأثیرگذارترین آثار نظم کلاسیک فارسی است. این اثر گران‌قدر آن‌قدر غنی است که فارسی‌زبانان، بقای زبان فارسی را در سرایش بی‌نظیر آن می‌دانند. شاهنامه در طول تاریخ حیات خود، به عنوان منبعی پویا و زنده، به صورت‌های مختلف مورد استفاده‌ی شاعران و نویسندگان قرار گرفته‌است. به دیگر سخن، شاعران و نویسندگان بسیاری در طول تاریخ ادب فارسی برای غنا بخشیدن به اثر خود از اقیانوس بی‌کران شاهنامه بهره گرفته‌اند. بی‌تردید ادبیات معاصر فارسی نیز وام‌دار این اثر ارزنده و گران‌قدر می‌باشد. از این‌رو نقش و چگونگی بازتاب شاهنامه بر روی شعر معاصر، نقشی مهم و شایسته‌ی پژوهش و بررسی است.

روش کار: این پایان‌نامه به شیوه‌ی کتابخانه‌ای تهیه و تدوین شده‌است. با کمک و هم‌فکری استادان محترم راهنما و مشاور تا پایان تابستان ۸۷ به بررسی تمام کتاب‌های مربوط به شاعران مورد نظر پرداخته و تا پایان تابستان ۸۸ فیش‌برداری از تمامی کتاب‌های مربوطه به پایان رسید. به دلیل سکونت در دو شهر مختلف - که هم‌زمان از مزایا و معایب کار این‌جانب بود - من توانستم از منابع کتابخانه‌ای شهرهای مشهد، تهران و رشت استفاده کنم که منابع گسترده‌ای، اما از نظر زمانی منابع محدودی را در اختیارم قرار می‌گذاشت، از جمله پایان‌نامه‌هایی که در بایگانی هر دانشکده به صورت اختصاصی قرار داشت. هم‌چنین کتابخانه‌ی آستان قدس رضوی مشکل نبود منابع نایاب در کتابخانه‌های دیگر را جبران کرد و امکان استفاده‌ی هرچند محدود از نظر زمانی را برای این‌جانب فراهم کرد.

سؤالات اساسی:

۱. آیا صور خیال در شعر شاعران مورد نظر تحت تأثیر شاهنامه بوده‌است؟

۲. آیا نحو و واژگان شاهنامه بر آثار شعری شاعران مورد نظر تأثیرگذار بوده است؟

۳. آیا انواع موسیقی شاهنامه در شعر نو تأثیرگذار بوده است؟

۴. آیا مشترکات اندیشه و روح حماسی در شاهنامه و شعر شاعران مذکور وجود دارد؟

۵. آیا رابطه‌ای بین شخصیت‌های شاهنامه و شعر نو وجود دارد؟

نخستین مرحله‌ی این پژوهش، مطالعه و یادداشت برداری از تمامی کتاب‌های موجود در زمینه‌ی معاصر و هم‌چنین شاهنامه بوده است. سپس با شناخت شعر شاعران مورد نظر و احاطه یافتن به جوانب مختلف شعری آنان به جست‌وجوی بازتاب شاهنامه در آثار این شاعران پرداختیم. با توجه به گستره‌ی وسیع موضوع پایان‌نامه، کتاب‌های زیادی مورد مطالعه قرار گرفت و زمان فیش‌برداری را افزایش داد.

یکی از اشکالات عمده‌ی پیش روی این تحقیق، عدم سابقه‌ی پژوهشی موضوع مورد نظر بود، چنان‌که هیچ کتاب و مقاله‌ای وجود نداشت که به صورت علمی و دقیق در باب بازتاب شاهنامه بر روی شعر معاصر سخنی گفته باشد. فرضیه‌ی پژوهش این پایان‌نامه چنان بکر و ناب بود که بیشترین زمان را برای مطالعه در چگونگی ایجاد ارتباط بین این آثار و در واقع میان فاصله‌ی تاریخی ادب فارسی، یعنی اولین اثر نظم و آخرین آثار شعر فارسی، صرف شد.

دو دیگر گستره‌ی وسیع موضوع پایان‌نامه و عدم محدودیت آن از نظر زمانی نیز مشکل‌ساز بود. یافتن شباهت میان آثاری که از نظر قالب و شکل ظاهر و نیز محتوا دارای هیچ اشتراکی نیستند، کاری بس عظیم و سترگ بود. از این‌رو در طول پژوهش با کشف مطالب جدیدتر، مجبور به طرح ساختاری جدید برای این پژوهش می‌شدم. با این حال، هرچند که بازتاب شاهنامه در شعر معاصر، چون بازتاب دیگر دیوان‌های شعری در فاصله‌ی زمانی و سبکی واحد نبود و میزان این بازتاب بسیار اندک، کشفیاتی که در این پژوهش به دست آمد بسیار ناب و ارزشمند است، به طوری که به عنوان نخستین قدم، منبع و مرجعی برای محققین خواهد بود.

با توجه به مشکلاتی که عنوان شد، بهترین ساختاری که برای این پایان‌نامه بسته شد، ساختار پیش روست. پایان‌نامه با دیباچه و کلیاتی آغاز می‌شود که مشتمل بر بحث‌هایی در باب تعریف

موضوعات مورد بررسی (اسطوره، زبان، موسیقی، صور خیال و عاطفه) در اشعار شاعران مورد نظر می‌باشد. بخش دوم، به بررسی موارد مطرح شده در بخش نخست، در شاهنامه‌ی فردوسی و توضیح و تبیین جوانب مختلف شعری شاهنامه اختصاص دارد. در بخش سوم نیز به بررسی شعر شاعران معاصر مورد نظر، در سطوح مختلف مطرح شده در بخش نخست، می‌پردازد و در نهایت در بخش پایانی پایان‌نامه، بازتاب سطوح مختلف اسطوره‌ای، زبانی، موسیقایی و صور خیال شاهنامه در شعر سه شاعر برگزیده آمده‌است و در پایان نیز فهرست منابع ذکر گردیده‌است.

بخش اوّل